

תיאורי האל הבוכה בספרות חז"ל:

היבטים ספרותיים, תרבותיים ורעיוניים

The Descriptions of the Crying God in Rabbinic Literature:

Literary, Cultural and Ideological Aspects.

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת אחינעם תא-שמע יעקבס

הוגש לסנט של האוניברסיטה העברית בירושלים, אייר תשע"ו.

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של פרופ' אביגדור שנאן

בפתח עבודה זו, זכות גדולה היא לי להודות למנחה שלי, מורי פרופ' אביגדור שנאן, אשר הדריך אותי בנאמנות והוביל אותי בצעדים נכונים ובטוחים לתוך עולמה המרתק של ספרות האגדה. כאשר מביטה אני על פרקי העבודה רואה אני עשרות ומאות מהערותיך הטובות הפזורות על דפי העבודה שהוגשו לך במשך השנים. בעמל, בתשומת לב, בלי לוותר על פסיק ועל נקודה, הדרכת אותי כיצד כותבים וכיצד חוקרים. נתת לי חופש וחירות מחשבה שאיפשרו לי להלך בהם ללא חשש, כי ידעתי שבמקביל ליד החופשית, אתה שומר ומשגיח, מתקן טעויות, או מפנה אותי משביל אבוד אל הדרך הנכונה. תודה לך פרופ' שנאן על כל אלה, ובעיקר על דמותך המהווה לי מופת ודוגמא לאיש רוח, המבקש אמת ויושרה, ולא מפחד להשמיע קול עצמאי. על נדיבות ליבך ומאור פנייך בכל פעם שנוקקתי, ועל אהבת ישראל ואדם.

תודה לחברי הועדה המלווה: פרופ' מנחם הירשמן, פרופ' טוביה פרי וד"ר נח חכם, אשר כיוונו את עבודתי, הושיטו יד, והפנו למאמרים ולביבליוגרפיה חשובה.

רוצה אני להודות לד"ר פנחס מנדל, שנתן לי לעיין בנוסחי דרשות רבות מתוך כתבי היד של איכ"ר, עליהן הוא עמל ואשר עדיין לא פורסמו.

תודה לענת רייזל ששלחה לי עוד טרם הפרסום את נוסח המהדורה הביקורתית של איכ"ר שהותקן על ידה, וכן על פעמים רבות שבהן נענתה כאשר עלתה בי שאלה למקרא דרשה מתוך חיבור זה. תודה על נדיבות הלב והעזרה.

תודה לאיילת לזרובסקי אשר ענתה לי פעמים רבות על שאלות בדבר נוסחאות כתבי היד, וכן על שנתנה לי לעיין בנוסח כתבי היד של שיר השירים זוטא, מתוך המהדורה הביקורתית אותה היא מתקינה. כל שיחה איתה לימדה והעשירה אותי.

תודה לאגף להכשרת עובדי הוראה במשרד החינוך על המלגה הנדיבה שהעניקו לי, אשר אפשרה לי להתמסר לעבודתי זו.

אבא ואמא אהובים, תודה לכם על כל מה שהייתם בשבילי. על אמון אינסופי בי, ועל אהבתכם אותי, אהבה שלא הייתה תלויה בדבר. אבא שלי, אבי אהובי, ר' ישראל תא-שמע, המחשבה על כך שיצאתי למסע זה בין חדרייך, כאשר לא היית כבר איתנו, העציבה אותי. העובדה שלא יכולתי לשוחח איתך על הדברים, להתייעץ, לשמוע את נקודת מבטך החכמה שהייתה בודאי מאירה לי מרחבים חדשים והקשרים עליהם לא חשבתי, הייתה נוכחת ומכאיבה במשך כל שנות כתיבת עבודה זו. קיבלתי ממך את אהבת התורה, ואת התחושה כי אין עשירים מאיתנו, מכיוון שחז"ל השאירו בידינו אוצרות רוח יקרים מפז תוך בקשת החכמה, היושרה והענווה. מקווה אני שבמקום כלשהו למעלה אתה שמח בי, ושיש לך ממני נחת רוח.

אמא שלי, אהובה, דבורה תא-שמע, אשר היית ועדיין הדבר הבטוח בחיי, שמאמין בי ואוהב אותי ואת משפחתי. תודה על התמיכה ברוח ובמעש גם יחד. ידעתי שאת שמחה לשמוע על כל התקדמות בעבודה, ועל שמחה את בי בכל עת. תודה על אהבת האדם, בקשת הצדק ואהבת התורה שהטמעת בנו, ועל מסירותך האינסופית לכולנו.

לחמי וחמותי היקרים אלחנן ונעמי יעקבס, תודה על פתיחת ליבכם וביתכם, על היותכם לי למשפחה, ועל העידוד המתמיד בדרך, באהבה.

תודה לאחיי ואחיותיי: ציפי, אמנון, אסף ומיכל, אשר כל אחד בדרכו מצא את הדרך לעזור, לשמוח ולפרגן לי בדרך. אני שמחה בכם ובמה שאתם בשבילי. תודה מיוחדת לציפי ונתן מיידלר, אשר קראו אין סוף מאמרים ששלחתי להם, ובשיחות שקיימנו אל תוך הלילה, עזרו לי להבין את הרקע הפסיכולוגי של הבכי.

על אלה אני בוכייה, עיני עיני יורדה מים. שמונה שנים מאז אבדה מעמנו בתנו רותם המתוקה וזכת הנפש. שמונה שנים שענינו יורדה מים. יציאתי למסע זה בין דרשותיהם של חז"ל בדבר בכיו של ה', היה מתוך בכייה זו ומתוך בקשת פשר ונחמה אצל החכמים אשר נפשם האצילה ידעה להביט בכאב ולגעת בו. תיאור בכיו של האלוהים לנוכח כאבם ואובדנם של בניו, היה עבורי כהושטת יד בת אלפי שנים, מאת גדולי עמנו וחכמיו, אל ידי הקטנה והאובדת. הושטה שיש בה נתינת מקום, ישרות לב ונחמה.

ליהונתן אישי וחברי הטוב, אשר תמך ועודד עוד מבראשית. תודה על הוודאות שזה כדאי ואפשרי ונכון. כל רעיון שעלה בי למקרא דברי חז"ל, חיכה עד שתחזור הביתה ותשמע אותו נולד, וכל פרק נקרא על ידך, נופה מפסיקים סוררים או משיבושי לשון שנפלו בו. תודה על חיים של יחד ואהבה, של רצון להיטיב זה עם זה, ועל ששותפים אנו בנשיאת דמעותינו על רותם ואובדנה, ואין לנו מנחם.

נדב אמונה עטרה ואחיה, ילדים אהובים שלי, המתוקים מדבש ונופת צופים. תודה על שאתם מאירים את חיי וממלאים אותם ברגשות החיים הפועמים ביותר, רגשות אהבה ודאגה, שמחה ותפילה, ועל שאנו נושאים ביחד את אהבת רותם וחסרונה. לבי מתרחב בי מאהבה ונחת בראותי אתכם, ובלבי תפילה לשלומכם ולטובתכם כל הימים. יאר ה' פניו אליכם.

ולרותם שלי, קטנתי, על שנות המסע שהילכנו בהן יחד, כאן בעולם הזה, ועל שנים רבות שמהלכות אנו יחד בין העולמות. על שלימדת אותי אהבה וכאבה, תפילה וקרבה, געגוע מהו, תבוסה ונצח. סלחי לי על דמעות שעדיין עולות בי, כאשר בקשת ממני כי לא אבכה. את וגם אני יודעות, שהבכי הוא גם שער.

תקציר

עבודה זו עוסקת בתיאורי האל הבוכה בספרות חז"ל. במסגרתה נידונים ארבעים ושבע דרשות המתארות את בכיו של האלוהים, למן מדרשי התנאים ועד לחיבורי המדרש המאוחר. ארבעים דרשות מתארות את בכיו של האלוהים בעקבות חורבן בית המקדש וגלות ישראל; ¹ ארבע דרשות מתארות את בכיו של האלוהים כנובע מתוך הזדהות כללית עם צרות עמו ללא קשר ישיר לחורבן: בכי הנובע ממעשיהם של הרשעים, או מקשיים ומניעות בתלמוד תורה בעם ישראל; ושלוש דרשות מתארות את בכיו של האלוהים בעקבות מותו של משה רבנו.

העבודה סוקרת קורפוס דרשות זה תוך עיון בדרשות המרכזיות בכלים פילולוגיים, ספרותיים ורעיוניים. כמו כן, מבקשת העבודה לבחון את התהליכים שהביאו ליצירת דרשות אלו, ולעמוד על המאפיינים של תיאורי האל העולים בדרשות, ועל הבנת ההתפתחויות שחלו בהן מבחינה דיאכרונית. ישנה התייחסות בעבודה גם להיבטים הרטוריים של ביטויי בכי האל, ומשמעות בחירתם על רקע תודעת מורכבות דמותו של האלוהים וריבוי פניו, ועל אפקט ההזרה שמכיל בתוכו תיאור זה של בכי האל המתאר את שבר החורבן מנקודת מבטו של האל ולא של האדם.

המבוא לעבודה פותח בהצגת נושא המחקר ובסקירת המחקר בנושאים הרלוונטים בתחום ספרות חז"ל, ההיסטוריה של עם ישראל, ומחשבת חז"ל. כמו כן הוקדש דיון לתיאוריות שניתנו בדיסציפלינות המחקר השונות לתופעת הבכי: תיאוריות פסיכולוגיות, פיזיולוגיות ותרבותיות. הבכי נתפס כפעולה אנושית המבטאת רגשות כעצב, תסכול, מחאה, ובמקרים מסוימים אף שמחה. נראה כי הבכי נושא בתוכו גם מסרים תרבותיים הקשורים למגדר, למעמד חברתי, ולטקסים תרבותיים, וכי מסרים אלו משנים צורה בתקופות ובתרבויות שונות. מתוך התיאוריות הפסיכולוגיות השונות שניתנו לבכי, הורחב הדיון בתיאוריית הקשר של בולבי, ובהבנת מקומו של הבכי בתוכה. על פי תיאוריה זו, הבכי מהווה פעולה תקשורתית, הן של האדם הבוכה כלפי עצמו, והן של האדם הבוכה במפגשו עם הזולת. בכי הינו תופעה צפויה, מקובלת, ואף בריאה, בתהליך התמודדות עם אובדן משמעותי. ניתן להבחין במספר שלבים בבכי, המעידים על התקדמות עיבוד תהליך האבל. בשלב הראשוני ניתן לראות בכי מחאה, המלווה פעמים רבות בגוון אלים. בשלב מאוחר יותר, רואים בדרך כלל בכי הנובע מקבלת האובדן, בכי זה הוא לרוב בכי של ייאוש ועצב, והוא מאופיין בסממנים שקטים יותר. ברוב המקרים מגיע האדם האבל בסופו של תהליך עיבוד האבל, לשלב השלמה. לעומת זאת, במקרים בהם הבכי אינו מתאפשר, הן מתוך קשיי האדם לתקשורת פנימית, והן בגלל חוסר באדם שיכיל באמפטיה את הבכי, ניתן להגיע למצבים נפשיים קשים, שכן הבכי עצמו הוא פעולה משחררת, הנותנת ביטוי לרגשות ומאפשרת מפגש מכיל ומקבל. ראיית הבכי כפעולה תקשורתית, היא תובנה מרכזית בגישתנו לקורפוס הדרשות, שכן בקשת האל לנחמה, אי היכולת של המלאכים להבין את בכיו, ושותפות האל בבכי עמו, הם מן הבולטים שבמאפייני דרשות אלו.

¹ כאשר שתי דרשות מכילות בתוכן עדות על בכי דומה שהתרחש באירועים קודמים: חטאו של אדם הראשון וגירושו מגן עדן, מחיית העולם בזמן המבול, וטביעת המצרים ביום סוף.

במבוא ישנה התייחסות גם למקום המגדרי והחברתי של הבכי בתרבויות המשתנות, שכן בכי האל בדרשות בהן אנו עוסקים מציג דמות אל זכרית, פעמים רבות דמות מלך, המתואר בבכיו. הלגיטימיות לבכי כזה, תלויה גם בתפיסות תרבותיות וחברתיות, ומשתנה כמובן בתקופות ובחרות שונות.

חלקה הראשון של העבודה עוסק בתקופה הקודמת לספרות חז"ל, ובו נבחנים תיאורי אלים בוכים בתרבויות העת העתיקה, ובכי האלוהים בטקסט המקראי.

הפרק הראשון דן בעת העתיקה תוך בחינת הופעת האלים הבוכים בספרות המיתולוגית במרחבי מסופוטמיה, שומר וכנען; בספרות יון במאות השישית עד הרביעית לפסה"נ, בכתביהם הספרותיים של הומרוס, סופוקלס ואוריפדס; ובכתביהם הפילוסופיים של סוקרטס, אפלטון ואריסטו. כמו כן נבחן היחס לתיאורי האלים הבוכים בתרבות היוונית הרומית בכתביהם של אובדיוס, סנקה, ליוויס וטאקטיטוס, וכן בכתביהם של אבות הכנסייה בראשית הנצרות.

הממצאים העולים בפרק זה מציגים שינוי בתיאורי האל הבוכה בתרבויות ובתקופות השונות. נראה כי בכתבי העת העתיקה, על מרחביה ומאפייניה השונים, אלים תוארו בעושר רגשי אשר כלל גם בכי ואבל. לעתים לא רק שלא נתפסה פעולת הבכי כפעולה שלילית או מבישה, אלא היא היוותה עדות על התבגרות ואצילות של האל או הגיבור הבוכה. בכתבי הפילוסופים היוונים, ניתן למצוא הסתייגות מתיאורי בכי אלו, תוך הצגת עמדה הטוענת כי אין זה ראוי לאל לבכות, וכי בכיו מעיד על חולשה ופגם באלוהותו. בד בבד עם מגמה זו, הלכה ונוצרה גישה סימבולית, הרואה בתיאורי בכי האלים תיאור מטאפורי, המרחיק הבנה ממשית מתיאורי הבכי, ובכך מאפשרם. באימפריה הרומית גברה ההתנגדות לתיאורי הבכי של האלים, וניתן לראות ניסיונות הרחקה וביטול של כל סממן רגשי מן האלים. אלי רומי לא רק שאינם בוכים, אלא למעשה אינם מביעים ביטויי רגש רבים, עד כדי יצירת דמויות אלים נטולות עומק רגשי.

בראשית הנצרות, ובמסגרת מאבקה בפגאניות, בכיו של האל הוצג כהוכחה לכך שאין האלים אמיתיים, וכתבים המכילים תיאורי בכי של האל היו מושא ללעג, לביזיון, ולהתקפה. תפיסה זו, אשר היתה רווחת בזמן חז"ל, ודאי שיש לה הדים בדרשות אלו המכילות ביטויי צער בכי ואבל של האלוהים, ובגלגוליהן במקבילות השונות.

הפרק השני הוקדש לתיאורי האל הבוכה בטקסט המקראי. בסיפור המקראי כמעט ולא קיים תיאור בכי של האלוהים. אמנם קיימים פסוקים המעידים על עצבונו או כעסו, אך אין תיאור בכי מפורש. בספרי הנבואה ובמגילות המצב מעט מורכב יותר. מלבד פסוקים בודדים, לא נמצא תיאור מפורש המתאר בכי של האלוהים, אך פסוקים רבים מתוך ספרי הנבואה, בעיקר מספר ירמיהו, המתארים בפשט הכתובים את בכיו של הנביא, פורשו לעתים בפרשנות הקלאסית וכן במחקר המודרני, כמתארים את בכיו של האל. מעניין לציין, כי בדרשות בהן אנו עוסקים, לא נדרשים הפסוקים המתארים במפורש את בכי האלוהים, אלא רק לעתים רחוקות. למעשה, רוב רובם של הפסוקים הנדרשים בדרשות, מתארים בפשט הכתוב את בכייה של בת-ציון, של ישראל, או של הנביא, דבר שלא מנע מן החכמים לדרוש פסוקים אלה על הקב"ה.

בחלק השני של העבודה, עסקתי בחמש עשרה הדרשות המרכזיות בקורפוס דרשות זה, תוך עיון פילולוגי, ספרותי, תרבותי ורעיוני.

חמשת הפרקים הראשונים בחלק זה, **פרקים שלוש עד שבע**, עוסקים כל אחד, בדרשה אחת על מקבילותיה, בניתוח דיאכרוני המתייחס להיבטים רעיוניים ותרבותיים שונים העולים בדרשה, ובהתייחסות להבנת מקומו של בכי האל בתוכן.

פרק מספר שמונה הוקדש לעיון בשש דרשות המהוות קובץ סיפורים מתוך איכה רבה המסתעיימים כולם בסיומת האחידה: "רוח הקודש צווחת ואומרת על אלה אני בוכיה". משפט סיום זה נראה כתוספת עריכה מאוחרת, וכך נבחן מקומו של הבכי בסיומת זו, ומשמעותו להבנת הקובץ כולו.

הפרק האחרון בחלק זה, **פרק מספר תשע**, הוקדש לעיון בדרשות העוסקות בבכיו של האל בעקבות מות משה. בבחינת דרשות אלו על מקבילותיהן, ניכרת התפתחות מעניינת בתיאורי בכיו של האלוהים. בדרשות המוקדמות, שחלקן תנאיות, מוצג בכיו של האל כנובע מתוך צער ואבדן פרטי על מות משה. ואילו במקבילות המאוחרות, נראה ניסיון להרחיק הבנה פשוטה זו, ולהסביר את בכי האלוהים כדאגה לעם ישראל, הנותר ללא השגחתו המסורה של משה.

החלק השלישי של העבודה הוקדש לדיון, למסקנות, ולהפניית מבט כללי לתופעת האל הבוכה בספרות חז"ל, כפי שהיא עולה מתוך קורפוס הדרשות השלם. בחלק זה חמישה פרקים.

הפרק העשירי הוקדש להבנת דמותו של האל כפי שהיא עולה ממכלול הדרשות. תיאורי הבכי מיוחסים בצורה גורפת לאלוהים עצמו, בכינויו הקב"ה, ומלבד יוצאי דופן ספורים, לא מתואר בכי האל תוך שימוש בכינוי נקבי כ'שכינה', 'בת קול', או 'רוח הקודש'. תיאורי בכיו של האלוהים הם תיאורים אנושיים מאד, המבטאים חולשה וחוסר אונים. אך יחד עם מוטיבים אלו, דמות האל מתוארת באמפטייות, בחמלה, וברכות. תיאור ייחודי זה של האלוהים, על רקע חורבן בית המקדש, שונה מתיאורו כאל נקם ושילם, אשר בכעסו ובזעמו הביא את החורבן על עמו. תפיסת האל המשתנה מעידה על שינויים בעיצוב דמותו של האלוהים בתקופה זו. בדרשות אלו, המתארות את הזדהותו של האל עם עמו, ובקשתו להשתתף בצערו, ניתן לראות השתקפות להלך רוחם של חז"ל, או של העם, בתקופה היסטורית זו של שבר וניסיונות שיקום. התיאורים של האל המזדהה ומצטער עם עמו, מביאים את קוראי הדרשה לתהליך של הזדהות ואף חמלה על האלוהים, בניגוד לרגשי כעס או ניתוק, אשר עלולים היו להיות הרגשות הדומיננטיים לנוכח הטרגדיה.

מאפיין נוסף בדמותו של האל העולה בקורפוס זה, הוא תיאור בדידותו של האלוהים. אלוהים אשר מבקש נחמה ואינו יכול למצוא אותה, לפחות לא בקרב מלאכיו, ומתוך כך הוא מבקש למצוא נחמה עם בני האדם – "אשר הם יודעים לבכות", בלשון המדרש.²

בעניין שאלת הנחמה, פורש קורפוס הדרשות מנעד רחב. בחלק מן הדרשות, מתואר תהליך מורכב שבו נראה במבט ראשון כי אין אפשרות להתנחם כלל אחר החורבן, ושאין מי שיוכל לנחם אף את האלוהים בצערו. לעומת תפיסה זו, עולה מן הדרשות בקשה זועקת מפי האלוהים עצמו, לשותפות עם צערו הוא, וליציאה מבידודו. ניתן לראות בדרשות אלו את תמונת הראי המקבילה, המאירה

² איכ"ר פתיחתא כד, מהד' בובר, עמ' ל; איכ"ז כו, מהד' בובר, עמ' 72.

את עולמם של יוצרי הדרשה עצמם. בקשת הנחמה והקשר של הקב"ה, מבטאת את בקשת הנחמה של ישראל ושל החכמים אשר יצרו את הדרשות הללו, וזעקתם לקשר, לנחמה וליציאה מבדידותם האבלה. הפרדוקס העומד בתיאור דמות האלוהים בדרשות אלו, הוא גם הפרדוקס של החכמים מול שבר החורבן. מצד אחד, תיאור וסיפור נראות החורבן מכיל בתוכו מוות, חידלון, ומניעת אפשרות לשיקום ולנחמה. מן הצד השני, עמידה מול הדרשות האלו עצמן, תוך קביעה כי האלוהים עצמו שותף לשבר ולצער, מעוררות את החמלה ואת הרצון לשוב ולהתנחם, לצאת מן הבדידות ולהיות שוב בקשר.

שלושה פרקים בחלק זה עוסקים בהיבטים דיאכרוניים שונים בתיאורי האל הבוכה: בבחינת סיבות הבכי, בתיאורי האל הבוכה בתלמוד הבבלי, ובמאפייני האל הבוכה במדרש המאוחר.

הפרק האחד עשר עוסק בבחינת סיבות הבכי. אמנם רוב רובו של הקורפוס מצביע על חורבן בית המקדש כסיבת הבכי, אך עדיין יש לשאול מה בחורבן גורם לבכי האלוהים. מן העיון הכולל עולה כי בדרשות המוקדמות, בולט בעיקר תיאור ובו במקביל לפגיעה שנפגעו ישראל, מתואר החורבן כאירוע שפגע באלוהים עצמו. לעתים מתוארת הפגיעה, כפגיעה פיזית בביתו של האלוהים שנחרב, עד כדי כך ש"שוב אין לי מושב בארץ"³, ולעתים מתוארת הפגיעה באלוהים כפגיעה מנטאלית-פסיכולוגית, כאשר האלוהים מתואר כאב שכול אשר מתו בניו, והוא שבוי בצערו ובגעגועיו. בדרשות אלו בוכה האלוהים על הפגיעה שנפגע הוא עצמו בחורבן. לעומת דרשות אלו, בדרשות המאוחרות יותר, וכן בדרשות התלמוד הבבלי, תיאור בכיו של האלוהים מוצג לרוב כנובע מתוך הזדהות ואמפטיה עם צער עמו, ולא כבכי הנובע מתוך פגיעה באלוהות.

הפרק השנים עשר עוסק בבחינת תיאורי האל הבוכה בתלמוד הבבלי, ועולה בו כי בניגוד להיקפו העצום של החיבור, הרי שבארבעה מקומות בלבד מתואר האל בבכיו. לא רק בעניין זה שונה האל הבוכה בתלמוד הבבלי מהתיאור המקביל בספרות המדרש הארץ ישראלית, אלא גם בסיבות הבכי השונות. בניגוד לחיבורים הארץ ישראלים שבהם חורבן בית המקדש היה סיבת הבכי המרכזית לבכיו של האלוהים, הרי שבתלמוד הבבלי האל בוכה מסיבות שונות: החל מחורבן הבית, דרך הזדהות כללית עם צרות הפוקדות את עמו בכל דור, וכלה בתיאור שבו בוכה האלוהים בכל יום (!) על בעיות מבעיות שונות המעכבות את ישראל מללמוד תורה. מאפיינים אלו חוברים יחד לתמונה הידועה לנו מתוך מחקרים רבים המצביעים על המקום המשתנה של חורבן המקדש בבבל, ובמקביל, על עלייתו, חשיבותו ומרכזיותו של ערך תלמוד התורה במרכז הבבלי.

הפרק השלושה עשר מוקדש למאפייני האל הבוכה במדרש המאוחר. מחד, הוקדש עיון נפרד לכל אחד מן החיבורים המאוחרים בהם מופיע תיאור של האל הבוכה. מאידך נעשה ניסיון להצביע על מגמה משותפת לתיאורי האל הבוכה בחיבורים אלו, בהשוואה לתיאורי המדרש המוקדם. ואכן, במקביל לייחוד המאפיין כל אחד מחיבורי המדרש, והשונות במאפייני האל הבוכה הנובעים מכך, נראה כי ניתן להצביע על מגמות משותפות לדרשות המאוחרות בקורפוס זה. בדרשות המאוחרות המתארות את בכי האל ישנה מצד אחד התרחבות והעצמה של ביטויי הבכי. מצד שני ישנו ניסיון

³ איכ"ר פתיחתא כד, מהד' בובר, עמ' יג; איכ"ז כו, מהד' בובר, עמ' 71.

הרחקה מתפיסת בכיו של האלוהים כנובע מחולשתו, מחסרונו או פגיעותו. בכיו של האלוהים מתואר בדרשות רבות בחיבורים אלו, כנובע מהזדהות וחמלה עם העם ומתוך דאגה לשלומו, ולא מצערו הפרטי. כמו כן במספר דרשות מאוחרות ישנה התייחסות אל הבכי כאל פעולה שלילית, דבר שלא היה קיים בחיבורי המדרש המוקדם. במספר דרשות אף מואשמים ישראל על שבחטאותיהם הביאו את האלוהים לכדי בכי, ובכך החלישו וביזו אותו.

הסברים שונים יכולים להינתן להבנת תופעות אלו, ויתכן כי אכן גורמים שונים באו כאן לידי ביטוי יחדיו. פולמוסים רבים בהקשר לתיאורים אנתרופומורפיים של האל הבוכה ידועים לנו מתקופות וממרחבים תרבותיים שונים, מהתקופות הנצרות על ביטויים אלו, ועד לזלזול והאשמה שנשמעה מפי הקראים, על כי תיאור בכיו של האל בטקסטים של חז"ל, מבזה אותו. נראה כי השינויים בתיאורי האל הבוכה נובעים גם מתגובה לפולמוסים אלו.

אך יתכן כי העניין לא תלוי רק בתגובה לפולמוס דתי חיצוני, זה או אחר, אלא ביחס המשתנה בזמן ובמקום לחורבן בית המקדש. תיאורי האל הבוכה סביב חורבן בית המקדש הם עדות לעומק ולעוצמת השבר של יוצריהם. נראה כי הריחוק בזמן, וגם במקום, מאירועי החורבן, הכהתה את עוצמת הכאב. אינה דומה ארץ ישראל של המאות החמישית והשישית, שבה חורבן הבית היה מציאות נוכחת ויומיומית, למציאות בבבל בזמן עריכת התלמוד, או באזורים אחרים בתקופות מאוחרות בהרבה, מהמאה השמינית ועד למאה האחת עשרה.

בנוסף לכל אלה, יתכן שהשינויים בתיאורי האל הבוכה הינם עדות לשינויים תרבותיים אשר אינם תלויים לא במצב הלאומי, ולא בפולמוסים דתיים. אמנם עוסקים אנו בטווחי זמן שונים מאלו שתוארו בפרק הראשון של העבודה בדבר בכי האל בעת העתיקה, אך מבקשת אני להצביע על זיקה בין התהליכים התרבותיים שהתרחשו בעת העתיקה, לבין תהליכים מקבילים בספרות חז"ל, למרות התקופות ההיסטוריות השונות בהן הן התרחשו. למעשה, ישנם קוים מקבילים בהתפתחות תיאורי האל הבוכה בתקופות שונות אלו: בשני המקרים אנו רואים תחילה תיאורי בכי של האל הנובעים ממצוקה אישית של האל, ואשר אינם מתוארים באופן שלילי, אלא הם חלק מעושרו ועומקו של דמות האל. לאחר מכן, ישנה הסתייגות וניסיון התרחקות מהבנה פשוטה של בכי האל, תוך העלאת הטענה כי אין זה ראוי לאל לבכות, ועד להימנעות מתיאורים מעין אלו.

הפרק החותם את העבודה, **הפרק הארבעה עשר**, עוסק בשאלה האנתרופומורפית העולה בעוצמה רבה בקורפוס דרשות זה. מחלוקת ישנה במחקר בדבר הבנת חז"ל את הביטויים האנתרופומורפיים המובעים בספרותם. נראה שמבין התיאורים האנתרופומורפיים, בכי האל הינו התיאור המורכב ביותר, שכן אין הוא רק מאניש, אלא מתאר את האלוהים במצב של חוסר אוניס, כישלון וחולשה. למרות ביטויים מסתייגים הנמצאים בחלק מן הדרשות, לרוב בדרשות המבטאות פגיעה באלוהות עצמה, כמילת 'כביכול', או ככמשפט 'לולא שהדבר כתוב לא ניתן היה לאמרו', הרי שלמילים - כוח משלהן. מרגע שדרשות אלו נכנסו ונטמעו כחלק מספרות חז"ל, הרי שנוסף לדמותו של האלוהים תיאור של אל פגוע וחסר. אל אשר החורבן הותיר גם אותו שבור וזקוק לחמלה ולנחמה.

בפרק הסיכום מוצגת התמונה הרחבה אודות הממצאים העולים בעבודה זו בדבר מאפייני האל הבוכה בספרות חז"ל, השאלות העולות למול קורפוס הדרשות, והתובנות אשר התקבלו מעיון

ספרותי ורעיוני בדרשות ובגלגוליהן. בהסתכלות כוללת על הדרשות המתארות את בכי האל אנו נחשפים לעיצוב אישיותו של האלוהים כדמות רגישה, פגיעה, בודדה, הזקוקה לחמלה ולנחמה. אין ספק שבכיו של האלוהים הוא אחד הסמלים הבולטים ביותר של עיצוב דמות זאת, והשימוש שעושים בו חז"ל בדרשותיהם, על אף הקושי התיאולוגי החבוי בו, מגבש ומעצב דמות חדשה לאלוהים, תוך ניסיון להפוך אותו מאל כועס, מעניש ואף אלים - לדמות אל רכה, פגיעה ורגישה. במקום בו יכול היה העם להתמלא ברגשי זעם על אלוהיו בעקבות החורבן והסבל הפיזי והרוחני שבא בעקבותיו, ולפרשם כנטישה וכנתק - הופכים חז"ל את דמותו. בעזרת הדרשות המתארות את האל בבכיו, מציירים הם דמות אל אנושית ופגיעה, ועל ידי כך מהפכים גם את תחושותיהם של קוראי הדרשה ושומעיה, וגורמים להם לחוש אמפטיה ואף חמלה על אלוהיהם. במובן זה, נוטה אני לחשוב כי הדרשות נתנו מענה לתהיות פנים יהודיות, יותר מאשר לפולמוסים ולטענות חיצוניות בדבר נטישת האלוהים את ישראל, והן עדות מרתקת על עולמם הדתי, על מצוקת השבר וכוחות הבניין, לאחר חורבן בית המקדש והשבר הלאומי והדתי שהתלווה אליו.

תיאור האלוהים הבוכה, המבקש אמפטיה ונחמה, פותח לנו צוהר להבנת חייהם, מצוקותיהם, ותפיסת עולמם של חז"ל בשנים מרכזיות בעיצוב תרבותו של העם, ובהתמודדותו עם השבר הלאומי והדתי, שפקד אותו עם חורבן בית המקדש.

תוכן העניינים

תקציר	ה
תוכן העניינים	11
מבוא	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
הגדרת נושא העבודה ומטרת המחקר	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
סקירת המחקר בתחום ספרות חז"ל	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
סקירת המחקר בתחום הפסיכולוגיה והתרבות	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
תיאוריות מחקר בנוגע לבכי	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
הצגת קורפוס הדרשות העוסקות בבכי האל בספרות חז"ל	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
מבנה העבודה	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
חלק ראשון: העת הקדומה	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
פרק 1: בכי אלים בתרבות הקדומה	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
פרק 2: האל הבוכה במקרא	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
חלק שני: עיון פילולוגי, ספרותי ורעיוני בדרשות נבחרות	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
פרק 3: 'עשר מסעות לשכינה'	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
פרק 4: 'מלך בשר ודם אבל, מה הוא עושה'	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
פרק 5: 'קראו למקוננות ותבואינה'	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
פרק 6: 'למי מנחמין, לפלטין או לבעל פלטין'	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
פרק 7: 'והיה משכים והולך לבית הספר ובוכה'	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
פרק 8: 'ורוח הקודש מצווחת ואומרת על אלה אני בוכיה'	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
פרק 9: 'והלא לא מת אלא לי' – בכיו של האל על מות משה	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
חלק שלישי: דיון ומסקנות	שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

פרק 10: דמותו של האל הבוכה שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

פרק 11: הסיבות לבכי האל שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

פרק 12: האל הבוכה בתלמוד הבבלי - בין ארץ ישראל לבבל שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

פרק 13: בין המדרש המאוחר למדרש המוקדם בתיאורי האל הבוכה שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

פרק 14: לשאלה האנתרופומורפית בקורפוס הדרשות שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

סיכום שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

רשימת קיצורים שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

רשימת כתבי היד שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

ביבליוגרפיה שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

מקורות שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

מחקרים שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

נספח שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

שמות החכמים המוזכרים כבעלי הדרשות שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

נוסח הדרשות, תוך ציון שינויי גרסאות מרכזיים בכתבי היד שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.